

ПРИМУСОВІ ВИСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В 1930-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х РОКІВ: ДИНАМІКА, КОНТИНГЕНТ, МАСШТАБИ

Примусове переселення, вигнання чи виселення з постійного місця проживання як засіб кримінального чи адміністративного покарання відомий від часів Київської Русі. Перші масові депортації з України за національною ознакою відбувалися на початку XVIII ст., коли за наказом російського царя Петра I тисячі українців насильно відправляли на важкі роботи в Росію (будівництво Санкт-Петербурга, прокладання Ладозького каналу). Депортації населення з українських земель продовжились і в роки Першої світової війни. Щоб «нейтралізувати німецький національний елемент», військове відомство Російської імперії впродовж 1915–1916 рр. до Поволжя, Приуралля, Кавказу та Сибіру депортувало 150 тис. німецьких колоністів, що проживали у Волинській губернії. У смузі дії Південно-Західного фронту підлягали виселенню чехи, поляки та євреї, яких Ставка Верховного головнокомандувача розглядала як потенційних ворогів Російської імперії. Під час бойових дій та в період окупації Східної Галичини російські війська масово депортували українське населення (упродовж 1914–1915 рр. з території регіону в глибоку Росію було виселено 13 тис. осіб). Зазначимо, що під час військового конфлікту уряд Австро-Угорщини теж видавав накази про депортації українців з територій Галичини та Буковини. Однак наймасштабніші репресивні заходи, зокрема депортації, почалися в Україні саме після становлення радянської тоталітарної системи. Згідно з рішенням більшовицького уряду, виселенню підлягали представники державних установ та організацій царської Росії, урядів Центральної Ради, гетьмана Павла Скоропадського, Директорії, члени різних політичних партій (меншовики, есери, анархісти та ін.). Упродовж 1930–1952 рр. з України виселили та депортували значну кількість людей і навіть цілі народи. Репресії підкріплювали відповідними законодавчими актами та наказами, на основі яких силові структури УРСР в 1936–1952 рр. виселили на спецпоселення за межі республіки більше 522 тис. громадян¹.

Під час колективізації 1930–1931 рр. на основі рішень вищих органів влади та державного управління СРСР на заслання до Уралу, Східного та Західного Сибіру, Далекого Сходу і Якутії з УСРР примусово відправлено 63 720 «куркульських сімей»². На підставі постанови ЦК КП(б)У від 20 грудня 1934 р. «Про переселення з прикордонних районів німецького та польського населення» до Сибіру у січні 1935 р. було депортовано 9 470 господарств (близько 40 тис. осіб). Згодом, відповідно до постанови РНК СРСР № 776-120сс від 28 квітня 1936 р., з прикордонних районів республіки з-поміж поляків і німців були виселені ті, кого зарахували до категорії «неблагонадійні елементи» (всього 23 519 осіб)³.

Після приєднання до складу СРСР західноукраїнських земель, згідно з постановами РНК № 2010 від 5 грудня 1939 р. та від 2 березня 1940 р., адміністративно-му переселенню підлягали т. зв. колишні люди та їх родини (службовці колишніх

¹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. Колекція документів.

² Земсков В. Н. Спецпоселенці (по документації НКВД-МВД СРСР). *Социологические исследования*. 1990. № 11. С. 4.

³ Політичні репресії на Поділлі в 20–30-і рр. XX ст. Вінниця, 2002. С. 90.

державних установ, органів суду, поліції, армії, комерсанти, польські осадники, поміщики, власники заводів і фабрик). Під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр. підлягали виселенню особи німецької національності. У довідці Відділу по спецпереселенцях ГУЛАГу ОДПУ зазначено, що виселення німців розпочалося в серпні 1941 р. Депортацій зазнало 79 569 осіб з Запорізької, Ворошиловградської, Донецької обл. та 3 384 особи з Дніпропетровської обл.⁴.

Незаконні репресивні акції радянського тоталітарного режиму охопили і Крим. Насильницьке виселення жителів півострова за етнічною ознакою розпочалося відразу після збройного конфлікту між Німеччиною та Радянським Союзом. Арешти «сумнівних» осіб відбувалися за підготовленими раніше списками. До «неблагонадійних» органи НКВС зараховували тих громадян, які були раніше репресовані за політичними мотивами, а також представників т. зв. нелояльних народів – німців, болгар, італійців та румунів. Так, у «Спецповідомленні про хід операції по вилученню ворожих елементів у Кримській АРСР», датованому 6 вересня 1941 р., нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Григорій Каранадзе повідомляв начальника 2-го управління НКВС СРСР, комісара державної безпеки 3 рангу Петра Федотова про те, що з початком нападу Німеччини на Радянський Союз внаслідок «чистки оборонних об'єктів... від соціально-чужого і політично підозрілого елементу» заарештовано 370 осіб (у містах – 200, а в селах 170)⁵. Найчисленнішою групою серед затриманих були німці – 198 осіб (на 10 вересня кількість заарештованих зросте до 225 осіб⁶). Їм поступалися росіяни – 104 особи; кримські татари – 22 особи; євреї – 19; болгар – 7; поляки – 4; румуни – 3; греки – 3 (на першу декаду вересня 1941 р. в тюрмах НКВС перебувало 10 греків; іранців – 3; італійців – 2; угорців та австрійців – 2; чехів – 1).

Дані щодо розподілу обвинувачень, висунутих заарештованим:

1. Шпигунство на користь Німеччини – 28.
2. — ' — Туреччини – 10.
3. — ' — Японії – 15.
4. — ' — Італії – 2.
5. — ' — Румунії – 2.
6. — ' — Ірану – 3.
7. Терор та терористичні наміри – 11.
8. Диверсії – 4.
9. Повстанство – 7.
10. Шкідництво та саботаж – 3.
11. Дворушництво – 9.
12. Панікерська прони́мецька агітація – 276.

На основі статистичних матеріалів НКВС Кримської АРСР, надісланих до Москви, можна стверджувати, що на характері обвинувачень, висунутих затриманим особам, суттєво позначались обставини надзвичайного стану. Переважну частину

⁴ Земсков В. Н. Спецпоселенці (по документації НКВД-МВД СРСР). С. 8.

⁵ Державний архів Служби безпеки України (Автономна Республіка Крим). Ф. 9. Спр. 30. Арк. 87.

⁶ Там само. Арк. 104.

заарештованих жителів півострова було звинувачено у пронімецьких настроях та шпигунстві на користь держав-сателітів III Рейху.

Стрімкий наступ нацистських військ змусив центральний апарат НКВС СРСР у серпні 1941 р. прийняти рішення про негайну евакуацію всіх заарештованих жителів півострова до Іркутська. Разом з репресованими до Іркутської тюрми прибула і група слідчих на чолі з начальником слідчого відділення ЕКО НКВС Криму молодшим лейтенантом держбезпеки Голкіним, яка отримала наказ у найкоротші терміни завершити слідчі дії і належно оформити справи для направлення їх до суду. Проте розгляд справ на 390 ув'язнених затягнувся до березня 1942 р. Причиною затягування слідства начальник слідчого відділення ЕКО НКВС Криму Голкін мотивував «відсутністю належної документації антирадянської діяльності, що проводилась обвинуваченими, в результаті чого необхідно було активно займатися внутрікамерною агентурною роботою, що природно відволікало від безпосередньо слідчої роботи». Аргументи щодо невиконання завдання у визначений термін, наведені у «Доповідній записці про проведену роботу у справах ув'язнених, евакуйованих в Іркутську тюрму» на ім'я народного комісара внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе, є ще одним підтвердженням думки про те, що радянська влада в початковий період німецько-радянської війни здійснювала репресії превентивно. Відсутність доказів у антирадянській агітації, причетності до агентури іноземних розвідувальних та контррозвідувальних органів переважної частини заарештованих жителів півострова не завадила слідчим на 13 березня 1942 р. оформити справи на 351 осіб для передачі в суд та Особливу нараду при НКВС СРСР.

Одночасно з «викриттям антирадянських та підозрілих елементів» на початку німецько-радянської війни в Криму набули поширення й «етнічні чистки». У відповідності з постановою союзного уряду від 15 серпня 1941 р. було розпочато суцільне виселення німецького населення Кримської АРСР до Орджонікідзевського краю⁷. Перший етап операції з виселення німців з місць їх проживання тривав від 15 до 22 серпня 1941 р. З обставинами депортації радянських німців з півострова знайомить доповідна записка наркома внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе, надіслана секретарю Кримського обкому ВКП(б) Булатову на початку вересня 1941 р. В ній, зокрема, зазначено: «Для проведення операції по евакуації, обкомом ВКП(б) і нами (органами держбезпеки – О. Б.) були надіслані на місця відповідальні працівники, які за участі міськомів, райкомів ВКП(б) і ВЛКСМ та райрад з залученням партійно-радянського активу провели всю цю роботу... в основному... 22/VIII ц/р. Всього евакуйовано німецького населення та осіб, родинно пов'язаних з німцями, інших національностей (росіяни, поляки, татари одружені на німкенях і навпаки) 59 744 осіб. Всі евакуйовані були повантажені в 1 299 вагонів і направлені без охорони в Орджонікідзевський край – в супроводі виділених нами, райкомами ВКП(б) і райрадами – начальників ешелонів. На кожний вагон були виділені з числа евакуйованих старости... В ряді районів евакуації підлягали цілі села та колгоспи. Для організації догляду за худобою, охорони залишеного майна та проведення поточних робіт

⁷ Політична історія України ХХ століття: у 6-ти т. Київ, 2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. С. 173.

були виділені колгоспники – росіяни, татари, євреї з суміжних колгоспів. Спочатку новина про евакуацію стривожила німецьке населення, мали місце факти відмови, панічні та провокаційні розмови (поповзли чутки: «німців повезуть морем і там всіх потоплять» – О. Б.). Після проведеної відповідної роз'яснювальної роботи з залученням німців з числа партійно-комсомольського та радянського активу, населення розпочало підготовку до евакуації і протягом однієї доби було готове до відправки.

Насправді «евакуація» німців проводилась поспіхом, із багатьма «технічними ускладненнями»: громадянам «забули» повідомити, куди і чому їх вивозять, скільки часу вони пробудуть у дорозі, який запас провіанту треба мати з собою. Крім того, один з спецешелонів, в якому перебували депортовані німці, 28 серпня 1941 р. поблизу станції Ізобільна зазнав аварії, внаслідок чого постраждало 40 осіб.

Другий етап «евакуації» представників «неблагонадійної нації» з Криму (за планом близько 1 500 осіб) органи держбезпеки перенесли на пізніший термін через нестачу залізничного транспорту. Згідно з офіційними даними, чергова фаза виселення німців з Криму була розпочата 8 вересня 1941 р., а завершена вже наступного дня. Цього разу у спецвагонах, що попрямували вглиб країни, опинилось 1 440 етнічних німців. Так, упродовж серпня–вересня 1941 р. до Орджонікідзевського краю було депортовано 61 184 особи німецької національності (за іншими даними, депортації зазнало 65 тис. німців)⁸.

Наступну «етнічну чистку» в регіоні органи НКВС здійснювали у січні 1942 р. після успішно проведеної Керченсько-Феодосійської десантної операції, під час якої було витіснено німецько-румунські війська з Керченського півострова. В донесенні заступнику наркома оборони СРСР, армійському комісару 1-го рангу Л. Мехлісу від 31 січня 1942 р. нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе рапортував: «Відповідно вашим вказівкам, нами за один день, протягом 29-го січня 1942 р., завершена операція по вилученню та виселенню італійського населення, що проживало на Керченському півострові. Виселено за межі Криму (в Казахстан – О. Б.) 135 італійських родин, всього –416 осіб: чоловіків – 97, з них італійців – 76; жінок – 162, дітей – 154, з них італійців – 136. Всього італійців – 336 осіб, росіян та інших національностей – 80 осіб, що є членами родин»⁹. Згодом дані про виселених італійців громадян СРСР будуть уточнені. У «Звіті про роботу НКВС Криму на Керченському півострові за період з 1 січня по 14 травня 1942 р.» вказано вже про депортацію 138 італійських родин, чисельністю 438 осіб¹⁰.

Услід за італійцями, упродовж 4–10 квітня 1942 р., змушені були залишити Керченський півострів і переселитися до Казахстану та Туркменської РСР 202 іноземно-підданих греків та турків. Останніх органи держбезпеки зарахували до «державно небезпечних елементів» згідно з директивним листом № 157 Л. Берії від 4 квітня 1942 р., у якому Управлінню НКВС у Краснодарському краї та Керчі наказано «негайно розпочати очищення Новоросійська, Темрюка, Керчі... від антирадянських,

⁸ Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30–50-ті рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 1. С. 37.

⁹ Державний архів Служби безпеки України (Автономна Республіка Крим). Ф. 9. Спр. 32. Арк. 317.

¹⁰ Там само. Спр. 49-ФПІ.Т3. Арк. 100.

чужих і сумнівних елементів». Процесу примусового виселення з Керченського півострова «соціально-небезпечного елемента» передувала підготовча робота працівників НКВС, під час якої протягом лютого–березня 1942 р. було уточнено списки осіб, що підлягали арешту (126 осіб) та виселенню (894 сім'ї). Акція «зачистки» прифронтового регіону від «неблагонадійних» тривала всього 12 годин. За короткий проміжок часу від 5.00 до 17.00 11 квітня 1942 р. карально-репресивні органи заарештували 73 особи і виселили 779 сімей (2 129 осіб)¹¹.

Досвід масових кампаній «етнічних чисток» у Криму згодився чекістам у травні 1944 р., відразу після звільнення півострова від гітлерівських окупантів військами Четвертого Українського фронту та Окремої Приморської армії. 12 квітня 1944 р., напередодні звільнення краю від нацистів, нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія та нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов підписали спільний наказ «Про заходи щодо очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів»¹². Хоча кримські татари в секретному документі не згадувалися, однак під очищенням території Криму від «зрадників Батьківщини і запроданців, активних пособників і ставлеників німецько-фашистських окупантів» мали на увазі нанесення удару насамперед по них¹³. Для виконання цього завдання до Криму було направлено 5 тис. оперативних працівників НКВС і НКДБ СРСР. Крім того, до секретної операції залучили 20 тис. бійців та офіцерів внутрішніх військ НКВС. Щоб пересвідчитись, що каральний захід ретельно готувався, достатньо ознайомитися із повідомленнями начальника 2-го оперсектору НКВС–НКДБ СРСР в Криму І. Піяшева, начальника Феодосійського оперсектору НКВС–НКДБ СРСР в Криму Г. Бежанова, начальника Сімферопольського оперсектору НКВС–НКДБ СРСР в Криму І. Шередеги, які наприкінці квітня – на початку травня 1944 р. інформували керівництво НКВС–НКДБ щодо національного складу окремих районів Криму¹⁴. Усі крапки над «і» розставила постанова Державного комітету оборони СРСР «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р., підписана Й. Сталіним. ДКО СРСР постановив: «1. Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців у районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар закінчити до 1 червня 1944 р.»¹⁵. Однак керівництво НКВС та НКДБ СРСР планувало закінчити всю операцію достроково – до 18–20 травня 1944 р. Згідно з графіком, операція з «детатаризації» Криму мала розпочатися рано-вранці 18 травня 1944 р. Проте, як стверджують очевидці, в окремих селах

¹¹ Там само. Спр. 32. Арк. 150.

¹² Губогло М. Н., Червоная С. М. Крымскотатарское национальное движение. Документы, материалы, хроника. Москва, 1992. С. 42–43.

¹³ Як стверджує дослідник О. Романько в книзі «Мусульманські легіони у Другій світовій війні» (Москва, 2004. С. 232) кримськотатарські добровольці загальною чисельністю 15–20 тис. осіб входили до складу 14 рот самооборони, 8 батальйонів допоміжної поліції порядку, 1 гірсько-егерського полку (згодом бригади), 1 бойової групи Східно-татарського з'єднання СС, а також – в якості «добровільних помічників» – 35-ї поліцейської гренадерської дивізії СС.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (ГДА СБУ, м. Київ). Ф. 13. Спр. 491. Т. 3. Арк. 37–39, 58, 202–203.

¹⁵ Губогло М. Н., Червоная С. М. Крымскотатарское национальное движение. С. 44–46.

та містах (м. Сімферополь, с. Ак-баш, Акмечетський р-н та ін.) виселення корінного населення почалося пізно ввечері 17 травня¹⁶. Вже 20 травня 1944 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР І. Серов та заступник наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулов доповідали вищому керівництву, що запланована операція з депортації кримських татар закінчена о 16 годині 20 травня 1944 р. У результаті було депортовано 180 014 осіб. Якщо врахувати кількість мобілізованих Головним управлінням формування Червоної армії, спецконтингенту, скерованого на провідні промислові об'єкти країни, то загальна кількість вивезених татар становила 191 044 особи¹⁷.

Перші 7 ешелонів із кримськими татарами прибули до Узбекистану 1 червня 1944 р., наступного дня прибуло ще 24 ешелони; 5 червня – 44; 7 червня – 54 ешелони. Усього до Узбекиської РСР було депортовано 35 275 сімей кримських татар. Географія розселення виглядала так: Ташкентська обл. – 56 641, Самаркандська – 31 604, Андижанська – 19 773, Ферганська – 16 096, Наманганська – 13 431, Кашкадар'їнська – 10 012, Бухарська – 4 047 осіб. Більшість кримських татар направлено в колгоспи (87 116) та радгоспи (30 315), а також на підприємства та новобудови (34 173). Проте проблему працевлаштування виселених вдалося розв'язати лише за три роки. На 1948 р. у промисловості та сільському господарстві працювало 74 097 спецпереселенців, але при цьому здебільшого не враховувалися їхні професійні навички¹⁸.

Одночасно з виселенням з Криму татар, відповідно до постанови ДКО СРСР за № 5984сс від 2 червня 1944 р., підлягали депортації «німецькі пособники» з-поміж греків, вірмен та болгар. Упродовж кількох червневих днів 1944 р. органи НКВС виселили з Криму на спецпоселення в Гур'євську (нині Атирауська обл., Казахстан), Молотовську (нині Пермська обл.), Свердловську і Кемеровську обл. та в Башкирську АРСР усі сім'ї греків, вірмен та болгар у кількості 38 455 осіб (з них: греків – 16 006 осіб; вірмен – 9 821; болгар – 12 628). Особи, депортовані з Криму, вважались довічно виселеними. Указ Президії ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» від 26 листопада 1948 р. встановлював жорстоке покарання за втечу зі спецпоселення – 20 років каторжних робіт.

В умовах спецпоселення кримськотатарський народ зазнав значних і непоправних втрат, які на сьогодні на основі наявних архівних джерел не можливо точно порахувати. Так, активісти кримськотатарського національного руху (КНР) та міжнародні правозахисні організації стверджують, що у вигнанні загинуло 46,2 % кримських татар. А відповідно до даних Відділу спецпоселень НКВС, у «період з 1.07.1944 по 1.07.1945 рр. в Узбекистані померло 22 355 спецпоселенців – кримських татар». Значними були й матеріальні втрати, яких зазнав кримськотатарський народ під час масової депортації. Після депортації кримських татар обліком конфіскованого майна займалась комісія РНК СРСР. Вона нарахувала 25 561 будинків, 15 тис. дворівних забудов, 18 736 земельних наділів, на яких зросло 130 тис. кущів винограду,

¹⁶ Возгрін В. Депортація. *Кримськотатарське питання*. 1999. Ч. 4(8). С. 34.

¹⁷ Иосиф Сталин – Лаврентий Берия: «их надо депортировать...»: Документы. факты, комментарии / сост. Н. Ф. Бугай. Москва, 1992. С. 138–139.

¹⁸ Хаялі Р. І. Кримськотатарський народ в умовах депортації: автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Запоріжжя, 2000. С. 8.

110 тис. плодкових дерев. Крім того, комісія взяла на облік 15 740 голів великої рога-тої худоби, 44 276 голів овець та кіз, 4 450 коней, 3 916 бджолородин і 11 311 птахів. Більша частина вилученого майна була передана до державних установ або реалізована населенню. За твердженням керівного ядра КНР, кримські татари втратили майна на 537 млн крб. колективної та 2 млрд 400 млн 263 тис. крб. особистої власності громадян. За відомостями, поданими Раді Безпеки ООН в 1973 р., кримськотатарський народ втратив 25 млн книг, підручників і посібників, обладнання 861 школи, 263 клубів, фонди 180 бібліотек. Подібні факти переконливо свідчать про бажання тоталітарного режиму не лише позбавити кримськотатарський народ своєї батьківщини, а й власної історії, культури, багатовікових традицій.

Чергова хвиля масових сталінських депортацій в Українській РСР припала на другу половину 1940-х – на початку 1950-х років. Щоб послабити національно-визвольний рух на Заході України радянська влада вдавалась до перевірених часом каральних акцій проти місцевого мирного населення, звинуваченого у співпраці та співчутті Українській повстанській армії (УПА). Поштовхом до репресивних заходів стосовно близьких та рідних повстанців стало розпорядження наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 7129 від 31 березня 1944 р., в якому двом заступникам наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову, І. Серову та наркому внутрішніх справ УРСР В. Рясному наказано: «Всіх повнолітніх членів сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців як арештованих, так і убитих у зіткненнях – засилати у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їхнє майно конфіскувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р.»¹⁹.

Лише протягом 1944 р. з Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської обл. було відправлено в заслання 4 724 родини (12 762 особи). «Глибоке очищення» західноукраїнських земель від симпатиків ОУН та УПА продовжилося і наступного року. Примусової депортації у 1945 р. зазнали 7 393 родини повстанців (17 497 осіб). У перший повоєнний рік із цього регіону було вивезено 2 612 сімей «антирадянського елемента» (6 350 осіб)²⁰. Всього, за даними Галузевого державного архіву СБУ, в 1944–1946 рр. з теренів Західної України у віддалені місцевості СРСР було депортовано 14 728 родин учасників національно-визвольного руху (36 608 осіб)²¹. Однак партійне керівництво УРСР вимагало від силових структур не зупинятися на досягнутому. Найбільша депортація населення із Західної України відбулася у жовтні 1947 р. Вона увійшла в історію під назвою операція «Захід». Ґрунтуючись на документальних матеріалах, можна ствердити, що задум провести в західноукраїнському регіоні чергову і наймасштабнішу репресивну акцію належить заступникові міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенанту С. Огольцову та міністру державної безпеки УРСР генерал-лейтенанту С. Савченку, які у спільному листі до міністра держбезпеки СРСР генерал-полковника В. Абакумова від 24 травня 1947 р. просили дозволу від Міністерства держбезпеки СРСР продовжити депортації: «Виселення сімей оунівців та бандитів, як показав

¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 2. Арк. 4.

²⁰ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ, 2009. С. 362.

²¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 2. Арк. 1.

досвід, стало вельми ефективним засобом боротьби з оунівським підпіллям та бандитизмом, значною мірою сприяло розкладанню підпілля та банд, викликало явку з повинною, ускладнювало оунівським керманичам вербовку нових членів ОУН та бандитів, штовхало тих, хто з'явився з повинною на активну боротьбу з бандами, скорочувало базу пособників, так як місцеве населення, боячись такої репресії, як виселення сімей, відмовлялось надавати бандитам матеріальну допомогу»²².

Ініціативу силових структур нанести черговий удар по «націоналістичному підпіллі» підтримало політбюро ЦК ВКП(б) своїм рішенням від 13 серпня 1947 р. (П59/123). На виконання постанови міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов 22 серпня 1947 року видав наказ № 00430 «Про виселення сімей засуджених, убитих, що перебувають на нелегальному становищі, активних націоналістів та бандитів з території західних областей України». У секретному наказі зазначено: «2. Начальнику Головного Управління військ МДБ СРСР генерал-лейтенанту БУРМАКУ для проведення операції додатково виділити та направити у розпорядження Міністра Державної Безпеки УРСР генерал-лейтенанта САВЧЕНКО: 24 мотострілецький полк; 2 батальйони 260 стрілецького полку 5-ї дивізії; 26-й стрілецький полк 4-ї дивізії; батальйон 284-го стрілецького полку 7-ї дивізії; 2 батальйони 8-го мотострілецького полку; 2 батальйони 13-го мотострілецького полку та Саратовське училище військ МДБ. Тов. БУРМАКУ забезпечити прибуття військ на Україну не пізніше 5 жовтня 1947 р. 3. Генерал-лейтенанту МІЛЬШТЕЙН направити у розпорядження Міністерства державної безпеки УРСР 3 тисячі офіцерів та сержантів корпусу та дивізії охорони на залізничному та водному транспорті, попередньо сформувавши з них ротні підрозділи. Тов. МІЛЬШТЕЙН забезпечити прибуття особового складу корпусу та дивізії охорони МДБ на залізничному та водному транспорті до місця дислокації не пізніше 5 жовтня 1947 р. ... 5. Заступнику Міністра Державної Безпеки СРСР по кадрам генерал-майору СВИНЕЛУПОВУ направити у західні області 3 500 оперативних співробітників та забезпечити їх прибуття до місця призначення не пізніше 15 вересня 1947 р. 6. Заступнику Міністра Державної Безпеки СРСР генерал-лейтенанту БЛІНОВУ забезпечити проведення операції необхідною кількістю автотранспорту та пального. ... Операцію по виселенню провести з 10 по 20 жовтня ц.р., забезпечивши конспірацію всіх здійснюваних підготовчих заходів»²³. Додатком до наказу МДБ СРСР № 00430 від 22 серпня 1947 р. була інструкція «Про порядок проведення виселення сімей активних націоналістів та бандитів із західних областей України», в якій чітко прописували, хто підлягає виселенню (повнолітні та неповнолітні члени сімей повстанців та їхні близькі родичі, які проживають спільно), докладно пояснювали функції спеціальної групи оперативних співробітників, які «разом з представниками місцевих органів влади повинні будуть здійснювати процедуру виселення»²⁴.

У день виходу наказу міністр держбезпеки В. Абакумов шифротелеграмою повідомив першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та голову Ради міністрів УРСР М. Хрущова про скерування в Україну заступника міністра держбезпеки СРСР

²² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 2. Арк. 2.

²³ Там само. Арк. 12.

²⁴ Там само. Арк. 16–19.

О. Блінова, начальника Головного управління військ МДБ СРСР П. Бурмака та генерал-лейтенанта О. Вадіса для проведення необхідних заходів, пов'язаних з виселенням сімей членів ОУН та УПА²⁵ (всього в операції «Захід» було задіяно 15 750 осіб керівного складу силових відомств та близько 30 тис. солдатів)²⁶. Підготовка до операції тривала всього два місяці. Отримавши вказівки з Москви про «зачистку» території Західної України від «ворогів народу та їх пособників», місцеві підрозділи МДБ та МВС спільно з працівниками райкомів КП(б)У почали складати списки кандидатів на депортацію, розподіляти за населеними пунктами військові підрозділи, автомобільний та гужовий транспорт.

29 серпня 1947 р. у Львові відбулась нарада уповноважених МДБ СРСР та начальників обласних управлінь, на якій був зачитаний наказ міністра МДБ № 00430 від 21 серпня 1947 р., а також детальна інструкція до майбутньої чекістської операції. Від 31 серпня до 3 вересня 1947 р. було проведено виїзні засідання у Станіславі та Тернополі за участі уповноважених МДБ СРСР О. Блінова, О. Вадіса та заступника міністра внутрішніх справ УРСР М. Дятлова, де обговорювали оформлення облікових справ на сім'ї, які підлягають виселенню²⁷. На оперативній нараді уповноважених МДБ СРСР, начальників УМДБ західних областей, представників командного складу внутрішніх військ та транспортних органів МДБ у Львові 2 жовтня 1947 р. йшлося про процедуру виселення «неблагонадійних елементів», а також про проблеми взаємодії частин Радянської армії, підрозділів прикордонних військ, спеціальних груп оперативних співробітників МДБ та МВС²⁸.

10 жовтня 1947 р., на основі оперативного плану МДБ УРСР, міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач затвердив план оперативних заходів свого відомства. Для проведення депортації був створений оперативний штаб на чолі з заступником міністра внутрішніх справ УРСР комісаром міліції 2-го рангу М. Дятловим з дислокацією у Львові (у жовтневій операції 1947 р. було задіяно 13 592 співробітники органів внутрішніх справ та військовослужбовців²⁹). 16 жовтня 1947 р. у Львові зібралися на інструктаж співробітники Управління МДБ охорони залізничних доріг, а також начальники ешелонів, які відповідали за транспортування виселенців із 87 залізничних станцій Західної України³⁰.

Співробітники МДБ розробляли операцію «Захід» за усіма канонами військової операції. На період проведення депортації укладено спеціальну таблицю радіосигналів (наприклад, комбінація цифр 470 означала «виселення закінчив»; 617 – «веду бій з бандою в координатах» тощо). На військових топографічних картах співробітники МДБ відобразили місця спеціальних збірних пунктів, схеми розташування нафтових

²⁵ Там само. Арк. 37.

²⁶ Там само. Арк. 38.

²⁷ Там само. Арк.12.

²⁸ Там само. Арк. 63–75.

²⁹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України). Ф. 15. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 76–77.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 2. Арк. 110–118; Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ, 2009. С. 370.

баз, полкових складів паливно-мастильних матеріалів, заправних пунктів автомашин, напрямок руху транспорту зі спецконтингентом. Завчасно у друкарні було вготовлено бланки: «Ешелонний список висланих сімей», «Протокол обшуку», «Акт опису майна». Операцію «Захід» готували у режимі суворої секретності. Наприклад, секретарі райкомів партії та начальники місцевих підрозділів МДБ були поінформовані про каральну акцію за 2–3 дні, а інші виконавці дізналися про депортацію тільки, коли вона почалась – о 6.00 21 жовтня 1947 р.³¹ (у Львові о 2.00 21 жовтня). Як стверджували згодом співробітники МДБ, час для виселення у Львові було обрано невдало. З 162 сімей (486 осіб), які підлягали депортації, спершу на залізничну станцію було доставлено тільки 8 (20 осіб), бо «оперативні групи витратили значний час на те, щоб увійти у квартири, так як всі парадні двері заперті»³². У процесі розгортання операції на спеціальний збірний пункт було доставлено 184 сім'ї (136 чоловіків, 200 жінок, 112 дітей).

Приблизно від 2.00 до 4.00 був перерваний сон жителів Рави-Руської, Жовкви, Буська, Городка, Яворова. В інших районних центрах та селах Львівської обл. операція розпочалась на світанку³³. Каральну акцію провели й на Волині. У доповідній записці «Про результати роботи УМДБ Волинської області по виселенню сімей активних учасників ОУН» від 26 жовтня 1947 р. начальник обласного управління МДБ, полковник І. Матвієнко відзначав: «Операція по виселенню розпочалась у всіх селах області в 6 годин ранку 21 жовтня ц.р., відбулася організовано та завершена того ж дня в основному до початку сутінок... Понад 150 осіб зі складу сімей, які підлягали виселенню, не були вдома в момент операції (знаходились у від'їзді) і тому не були виселені. Вже після відправки ешелону частина з відсутніх у момент операції з'явилась в райвідділ МДБ з проханням направити їх до висланих сімей»³⁴.

З «незначними труднощами» зіштовхнулися співробітники МДБ у Рівненській області. У записці по «ВЧ» відповідальні за реалізацію операції «Захід» у Рівненській обл. уповноважений МДБ СРСР М. Головков та начальник Управління МДБ у Рівненській обл. В. Шевченко інформували заступника міністра держбезпеки СРСР, генерал-лейтенанта С. Огольцова та міністра держбезпеки УРСР С. Савченка, що населення негативно реагує на виселення сімей оунівців: «У зв'язку з проведенням нашими органами операції по виселенню сімей бандитів та учасників націоналістичного підпілля, зі сторони деякої частини місцевого населення, в день операції мали місце факти відкритого співчуття до виселенців та надання їм допомоги – переховування від виселення. Наприклад: а) при виїзді автомашини з посадженими на неї сім'ями бандитів, с. Корпин Рівненського р-ну, жителями цього села щільним кільцем була оточена машина з метою затримання її виходу з села. У зв'язку з цим оперативна група для наведення порядку та отримання можливості виїзду автомашини з сім'ями бандитів, вимушена була відкрити попереджувальний вогонь. Аналогічні факти затримання автомашин із завантаженими на них сім'ями бандитів мали місце в селах Новий Двір та Абаров Рівненського р-ну. б) Під час обшуку,

³¹ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму... С. 370.

³² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 4. Арк. 42.

³³ Там само. Спр. 2. Арк. 12.

³⁴ Там само. Спр. 1. Арк. 257–262.

який відбувався в будинку виселеної сім'ї засудженого бандита Андрюшулик Марії, невідомими жителями цього села була викрадена її 4-х літня донька (с. Новий Двір). З метою переховування її від оперспівробітників, які проводили виселення, перенесли її на другий поверх будинку, звідти скинули її на руки чатувавшим в цей час іншим жителям села, після чого донька Андрюшулика була схована. Пошуки викраденої дівчинки позитивних результатів не дали ... В деяких селах Рівненського, Олександрійського, Тучинського, Межирицького та інших районів, жінки супроводжували висланих плачем та криком. Були випадки коли окремі з них демонстративно вимагали щоб їх погрузили разом з висланими або розстріляли на місці»³⁵.

У складних погодних умовах відбувалося «вилучення ворожого елемента» в Станіславській та Чернівецькій обл. Напередодні операції в гірських районах Жаб'євського, Кутського, Косівського, Долинського р-нів Станіславщини через заметіль сніговий покрив сягав майже 2 м. У сніговому капкані опинилось 55 військових машин на шляху з Коломиї до Косова. По дорозі з Надвірної в Жаб'є застрягло 30 авто зі солдатами. Спроба прокласти дорогу до Яремче і далі в гори за допомогою танків теж зазнала фіаско, тому операція «Захід» у цих районах була продовжена до 23 жовтня 1947 р.³⁶

У доповідях вищому керівництву МВС УРСР про хід операції та організоване «завантаження у вагони спецконтингенту» засвідчено факти, які паплюжили «образ радянського чекіста». Наприклад, в Рокитнянському р-ні Рівненської обл. помічник командира роти 81 стрілецької дивізії лейтенант Сидоров під час виселення сім'ї убив двох свиней та намагався їх вивезти, але був затриманий начальником районного відділу МВС. Мародерив і місцевий партактив, зокрема в Лопатинському р-ні Львівської обл. секретар райкому ЛКСМУ Омельчук спробував присвоїти два мішки вилученого зерна, а третій секретар райкому КП(б)У Бобровського р-ну Львівської обл. Тимошенко – 5 центнерів вилученої картоплі³⁷.

Результати операції «Захід» були підбиті наприкінці жовтня 1947 р. Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов у листі до Л. Берії доповідав про виселення із західних областей України 26 682 сімей спецпереселенців, або 76 192 особи (18 866 чоловіків, 35 152 жінки, 22 174 дитини). З них на підприємства вугільної промисловості східних районів СРСР примусово скеровано 21 380 сімей (60 814 осіб)³⁸, зокрема на комбінат «Кузбасвугілля» – 30 251 особу; комбінат «Челябінськвугілля» – 10 495 осіб; комбінат «Молотоввугілля» – 4 976 осіб; комбінат «Карагандавугілля» – 8 191 особу; комбінат «Східсибвугілля» – 5 203 особи; вугільний сектор Красноярського краю – 1 698 осіб³⁹. Крім того, 5 264 сім'ї (15 202 особи) «активних українських на-

³⁵ Там само. Спр. 1. Арк. 153–155.

³⁶ ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 346.

³⁷ Там само. Спр. 50. Арк. 1–4.

³⁸ Згодом у доповідній записці заступнику голови Ради міністрів СРСР Л. Берія від 28 листопада 1947 р. міністр внутрішніх справ С. Круглов уточнив кількість депортованих осіб, направлених на роботу у вугільну промисловість східних районів СРСР – 21197 сімей (61066 осіб). *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*: у 3-х т. Львів, 1998. Т. 2: 1946–1947 рр. / упоряд. Ю. Сливка. С. 289.

³⁹ *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. ...* Т. 2. 1946–1947 рр. С. 287–288.

ціоналістів» під конвоем були відправлені в Омську обл. для роботи на промислових підприємствах та сільському господарстві⁴⁰.

Масштаби жовтневої депортації 1947 р. з теренів Західної України постійно уточнювалися. Так, у «Довідці про кількість виселеного контингенту з території України на період 1944–1948 рр.» вказано, що тоді органи держбезпеки СРСР вислали 26 332 сім'ї учасників націоналістичного підпілля (77 791 особу). Із них по областях:

	Всього виселено осіб	Волинська	Дрогобицька	Львівська	Рівненська	Станіславська	Тернопільська	Чернівецька
Сімей	26 332	2 711	4 504	5 223	3 768	4 512	5 001	613
Чоловіків	19 070	1 936	3 603	4 647	2 636	2 775	3 204	269
Жінок	37 685	4 264	6 398	8 894	5 105	5 499	6 962	743
Дітей	20 856	2 850	4 455	2 379	3 606	3 609	3 342	615
Всього	77 791	9 050	14 456	15 920	11 397	11 883	13 508	1 627 ⁴¹

Зусилля співробітників Міністерства держбезпеки СРСР у проведенні в найкоротші терміни такої масової депортаційної акції на теренах Західної України були належно оцінені у Кремлі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 жовтня 1948 р. «за успішне виконання спеціального завдання Уряду» по боротьбі з націоналістичним підпіллям в Західній Україні були нагороджені: орденом Червоного Прапора – начальник ГУВВ МДБ СРСР генерал-лейтенант Петро Бурмак; начальник УМДБ Львівської обл. генерал-лейтенант Олександр Воронін; заступник начальника 5 управління МДБ СРСР полковник Михайло Головков; начальник УМДБ Тернопільської обл. полковник Василь Коломієць; начальник УМДБ Дрогобицької обл. полковник Володимир Майструк; 1-й заступник міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенант Сергій Огольцов; начальник УМДБ Станіславської обл. полковник Роман Сараєв; орденом Вітчизняної війни I ступеня – заступник міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенант Афанасій Блінов; начальник ГУО МДБ СРСР на транспорті генерал-лейтенант Олександр Вадіс; заступник міністра внутрішніх справ УРСР з неоперативних питань комісар міліції 3 рангу Микола Дятлов; начальник УМДБ Волинської обл. полковник Іван Матвієнко; начальник УМДБ Чернівецької обл. полковник Микола Решетов; начальник УМДБ Рівненської обл. полковник Володимир Шевченко. Всього було нагороджено 1 708 осіб, з них орденом Червоного Прапора – 49, орденом Вітчизняної війни I ступеня – 193, орденом Вітчизняної війни II ступеня – 272, орденом Червоної Зірки – 572, медаллю «За відвагу» – 523, медаллю «За бойові заслуги» – 99⁴².

⁴⁰ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. С. 289.

⁴¹ ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 81.

⁴² Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-7523. Оп. 36. Д. 448. Л. 84–132.

Як стверджує історикиня Т. Вронська, після 1947 р. радянські спецслужби не організували у Західній Україні масових депортацій, проте продовжували насильницьке виселення родичів учасників УПА та ОУН малими групами у супроводі конвою, ґрунтуючись на постанові Ради міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. «Про виселення на спецпоселення з території західних областей УРСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти». Всього упродовж 1948 р. з теренів Західної України було депортовано 240 родин (817 осіб)⁴³. У 1949 р. органи державної безпеки під час боротьби з націоналістичним рухом депортували із західноукраїнських областей 25 527 осіб⁴⁴. Радянська система звужувала до критичної межі соціальну базу ОУН та УПА шляхами репресій та депортацій «антирадянського елемента», що, зрештою, вирішило долю повстанського руху. Складне становище, в якому опинилось націоналістичне підпілля на західноукраїнських землях в кінці 1940-х років, змусило президію Української Головної Визвольної Ради (координатора національно-визвольного руху в Україні) прийняти рішення про остаточне згортання діяльності УПА як збройної формації.

На початку 1950-х років об'єктами депортаційної політики у Західній Україні стали сім'ї куркулів (постанова РМ СРСР № 189-88сс від 23 січня 1951 р.), колишні військовослужбовці армії Андерса (постанова РМ СРСР № 377–190сс від 13 лютого 1951 р.) та учасники секти єговістів (постанова РМ СРСР № 667-339сс від 3 березня 1951 р. – операція «Північ»). Так, протягом 1944–1951 рр. за межі республіки із західноукраїнських теренів було виселено 65 906 сімей (203 662 особи). Значну частину спецпоселенців склали вихідці з Львівської обл. – 24 016 сімей (79 506 осіб), Івано-Франківської – 13 817 сімей (40 692 особи), Тернопільської – 10 962 сім'ї (32 069 осіб). Дещо меншими були масштаби виселень у Рівненській обл. – 26 тис. осіб, Волинській – 21 тис. осіб, Чернівецькій – 4 тис. осіб⁴⁵.

Коли на Західній Україні за допомогою каральних акцій боролись з Українською повстанською армією, в інших 18 областях республіки у післявоєнний період на підставі Указів Президії Верховної Ради Союзу РСР від 21 лютого та 2 червня 1948 р. відбувалося виселення у віддалені райони Радянського Союзу осіб, які ухилялись від трудової діяльності в сільському господарстві та вели паразитичний спосіб життя. З інформації завідувача адміністративним відділом ЦК КПУ М. Кузнецова та завідувача сектором адміністративного відділу ЦК КПУ Опанасюка до секретаря ЦК КПУ О. Кириченка від 18 квітня 1956 р. довідуємося, що упродовж 1948 р. з УРСР в Казахську, Карело-Фінську РСР, Бурят-Монгольську і Якутську АРСР, Красноярський, Хабаровський краї, Іркутську, Кемеровську, Молотовську, Тюменську і Читинську обл. було виселено 9 850 осіб⁴⁶, з них за областями: Вінницька – 1 131 осіб; Ворошиловградська – 195; Дніпропетровська – 830; Житомирська – 755; Запорізька – 220; Київська – 404; Кіровоградська – 538; Кримська – 116; Миколаївська – 231; Одеська – 862; Полтавська – 197; Сталінська – 492;

⁴³ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму... С. 378–379.

⁴⁴ Там само. С. 388.

⁴⁵ ГДА СБУ (Київ). Ф. 16. Оп. 14. Спр. 9. Арк. 52–53.

⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4307. Арк. 5–7.

Сумська – 618; Харківська – 234; Херсонська – 162; Хмельницька – 2 138; Черкаська – 360; Чернігівська – 367⁴⁷.

У зазначений період сталінський режим використовував депортації як інструмент демографічної та національної політики. 17 травня 1949 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про виселення грецьких підданих, колишніх грецьких підданих, які не мають на теперішній час громадянства, і колишніх грецьких підданих, прийнятих в радянське громадянство», згідно з яким міністерству держбезпеки СРСР доручено вкотре зачистити Чорноморське узбережжя (Краснодарський край, Кримську, Херсонську, Миколаївську, Одеську, Ізмаїльську обл.), Грузинську РСР та Азербайджанську РСР від «політично неблагонадійного елемента», і відправити на вічне поселення в Південно-Казахстанську та Джамбульську обл. Казахської РСР. Місяцем раніше (4 та 11 квітня 1949 р.) Кремль ухвалив подібне рішення про виселення з Чорноморського узбережжя, Грузії, Вірменії та Азербайджану турків та дашнаків. На виконання вказівок вищого політичного керівництва країни міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов підписав наказ № 00183 від 28 травня 1949 р. «Про виселення турецьких громадян, турок, які не мають громадянства, колишніх турецьких громадян, прийнятих в радянське громадянство, грецьких підданих, колишніх грецьких підданих, які не мають на теперішній час громадянства, і колишніх грецьких підданих прийнятих в радянське громадянство, і дашнаків із сім'ями з території ГРСР, ВРСР, АзРСР та Чорноморського узбережжя».

Керівництво операцією з виселення з Херсонської, Миколаївської, Одеської та Ізмаїльської обл. «ворожих осіб» було покладено на міністра держбезпеки УРСР генерал-лейтенанта С. Савченка та заступника міністра держбезпеки генерал-майора М. Поперека⁴⁸. Заходи радянських спецслужб з виявлення та обліку підданих Туреччини та Греції, осіб без громадянства, турків та греків, які отримали радянське громадянство, їх подальша депортація з південноукраїнських областей до Середньої Азії у період від 10 квітня до 9 липня 1949 р. отримала назву операція «Волна»⁴⁹. Як свідчать архівні документи, операція «Волна» розпочалась у ніч на 6 липня 1949 р. і була завершена на світанку. Всього з Одеської, Миколаївської, Ізмаїльської обл. було виселено 300 грецьких та турецьких сімей, загальною кількістю 448 осіб (231 чоловік, 172 жінки, 45 дітей)⁵⁰.

Масові депортації на українських землях вщухли за рік до смерті диктатора Й. Сталіна, у 1952 р., а початок реабілітації депортованих осіб в УРСР припав на 1957–1958 рр. На зламі 1980–1990-х років було прийнято низку законодавчих заходів, спрямованих на розв'язання проблеми та задоволення нагальних потреб депортованих народів: Декларацію ВР СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів щодо народів, яких було піддано примусовому переселенню, і забезпечення їх прав» (14.11.1989), Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (17.04.1991), Закон РРФСР «Про реабілітацію репресованих

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4307. Арк. 8.

⁴⁸ Сталинские депортации 1928–1953 / под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян. Москва, 2005. С. 665–667.

⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 41.

⁵⁰ Там само. Ф. 16. Оп. 52. Спр. 3. Арк. 7–12.

народів» (26.04.1991). У жовтні 1992 р. у м. Бішкек (Киргистан) держави-учасники СНД підписали «Угоду про відновлення прав депортованих осіб, національних меншин та народів» (ратифікована ВР України 17.12.1993), згідно з якою кожна країна бере на себе зобов'язання забезпечити депортованим особам, що добровільно повертаються в місця їх проживання на момент депортації, рівні з постійно проживаючими там громадянами політичні, економічні права та умови для облаштування, працевлаштування, освіти, національного, культурного та духовного розвитку. Відповідно до Закону «Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про громадянство України”» (1997), особам, які зазнали депортації та їхнім нащадкам, котрі повертаються на батьківщину і не мають іншого громадянства, надається громадянство України. У 2015 р. Верховна Рада України визнала депортацію кримськотатарського народу у 1944 р. геноцидом. У травні 2018 р. вступив у дію Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Національна комісія з реабілітації при Українському інституті національної пам'яті, створена 2019 р., уповноважена надавати статус реабілітованих учасникам визвольного руху, які зазнали депортації або були засуджені за політичними, класовими, соціальними та релігійними мотивами.

Олег Бажан